

ONDŘEJ SLÁDEK

Anglický deismus a filozofie náboženství Herberta z Cherbury¹

Nejproměnlivější ze všech lidských věcí je měnlivost sekt a náboženské víry. Tyto oblasti totiž nejvíce ovládají lidskou mysl. Pravé náboženství je vystaveno na skále; ostatní se zmítají ve vlnách času.

Francis Bacon, *Eseje*²

I

Problematika filozofické reflexe náboženství a náboženských skutečností je v dějinách filozofie implicitně přítomná již od samého počátku filozofie jako specifické formy lidské činnosti. Náboženství jako doprovdný a zároveň konstitutivní jev lidských dějin a kultury vždy poskytovalo myslitelům dostatek inspirace a otázek. Filozofové, ale i umělci a politici se v každé době tázali po příčinách, podstatě a funkci náboženství, po tom, co je to náboženství. Jaké jsou hlavní rysy náboženských idejí? Mohou si náboženské výpovědi vzájemně protirečit? Jak máme rozumět pojmu náboženství, jak filozoficky objasnit to nevyjádřitelné, o čem náboženství vypovídají? Na uvedené otázky se pokoušeli odpovědět svými metafyzickými systémy, pojetím světa, Boha, pravdy, rozumu i víry.

O filozofii lze v této souvislosti uvažovat jako o zrcadle, které nám vždy zpětně odhalilo a odhaluje podobu a spojení s užitými pojmy. V případě analýzy náboženských tvrzení a nároků – zejména nároků jednotlivých náboženství na pravdu – zkoumali filozofové jednotlivé důkazy, o něž se tyto výpovědi opírají, a pokoušeli se o jejich kritické přezkoumání a zhodnocení. K náboženství se tak na jedné straně stavěli buď kriticky, ve snaze vyvrátit nebo přinejmenším zpochybnit jejich názory, anebo na straně druhé je naopak potvrdit a dosvědčit jejich pravdivost. Pro mnoho myslitelů byla filozofie náboženství úsilím o racionální uchopení a porozumění jejich víry, pro jiné prostředkem k ospravedlnění vlastního přesvědčení. V dějinách filozofie ale nalezneme i pozici, která by se dala charakterizovat jako určitá skeptická rezervovanost k reflexi a hodnocení náboženských otázek.

1 Tato studie je součástí projektu „Filozofie náboženství anglického osvícenského deismu“, který je podporován Fondem rozvoje vysokých škol (č. projektu 698/2112/2002); řešitel Ondřej Sládek.

2 Francis Bacon, *Eseje čili rady občanské a mravní*, přel. Aleš Bejblík, Praha: Odeon 1985, s. 182.

O filozofii náboženství jako o specifickém odvětví západního filozofického myšlení lze uvažovat až s nástupem osvícenství. Za jejího „tvůrce“ bývá považován anglický skeptický filozof David Hume (1711-1776), autor spisu *The Natural History of Religion* (1757), od něhož se odvozují počátky takového uvažování, které chce racionálně kritickou analýzou náboženství dospět k jeho skutečně filozofickému uchopení. Vedle této práce se uvedenému problému věnuje i ve dvou částech svých *An Enquiry concerning Human Understanding* (1. vyd. 1748; 1751) a ovšem také v *Dialogues concerning Natural Religion* (vydány posmrtně 1779). Ústředním tématem filozofie náboženství D. Huma je vztah rozumu a víry – dominantní téma filozofického myšlení 17. a 18. století v Evropě. Jeho dílo odpovídá na otázky, které považoval ve studiu náboženství za nejdůležitější: Podporuje rozum náboženskou víru? Pokud ano, pak jakým způsobem? Lze to dokázat? A pokud ano, jak přesně? Anebo je předmět náboženské víry zcela mimo jakékoli rozumové vymezení? V nejširším a nejobecnějším pojetí filozofické reflexe náboženství patří tyto otázky mezi základní problémové okruhy filozofie náboženství až do současnosti.

II

Davidu Humovi přísluší na jedné straně prvenství v tom, že se pokusil o systematické a přísně filozofické uchopení fenoménu náboženství, přičemž funkce i obsah náboženství byly objektivizovány a interpretovány jako filozofický problém, na straně druhé však lze jeho přístup vnímat jako završení starší myšlenkové tradice – deismu opírajícího se o koncepci tzv. přirozeného náboženství.

S osvícenskou instrumentalizací rozumu, s postupujícími ekonomickými, politickými, sociálními a náboženskými změnami odehrávajícími se v 17. a 18. století v západní Evropě úzce souvisí i formulování určitých metodicky jasných stanovisek vztahujících se k problematice rozumění náboženství. Prvním byla koncepce *přirozeného náboženství*, druhým byl *deismus*, který přišel s představou Boha, jež se hluboce lišila od tradičního křesťanského pojetí.

Deismus je chápán jako široký filozoficko-teologický myšlenkový proud, o němž nelze uvažovat jako o nějakém jednotlitém intelektuálním hnutí, škole nebo filozofickém směru. Pro jeho široké vymezení svědčí i to, že jej nalezneme ve všech zemích, v nichž se projevilo osvícenské myšlení; nenese s sebou však jen kritiku oficiální církevní hierarchie, ale například ve Francii se vyostřil až do podoby materialistické a ateistické kritiky náboženství.

Termín „deismus“ (z lat. Deus=bůh) se do veřejného povědomí dostal ve spojitosti s jeho užitím v *Historickém a kritickém slovníku* (*Dictionnaire Historique et Critique*, 1695-1697) francouzského filozofa Pierra Bayleho (1647-1706), který tohoto termínu použil v článku o Kalvínově stoupenici Pierru Viretovi. Ve své práci z roku 1564 *Instruction chrétienne* cha-

rakterizoval Viret deisty jako ty, kdo věří v Boha Stvořitele, odmítají křesťanské Zjevení a boží povahu Krista, ale kteří svoji víru v Boha nikdy nepopírali o rozum. Reagoval tak na názor, že „deismus“ je vlastně „ateismus“.

Zatímco „teismus“ měl souhrnně označovat všechny stoupence tradičního, oficiálního pojetí křesťanství, kde ústředním termínem bylo řecké označení boha jako „theos“, „deismus“ byl z pohledu této strany herezí všech nevěřících (a-teistů). Deismus ale trval na existenci jednoho transcendentního Boha, který stvořil svět. Byl to však Bůh vzdálený, prodlévající mimo tento stvořený svět, do kterého sám již účinně nezasahuje. Bůh takto vnímaný jako *primum movens*, jako „První Hybatel“, „Stvořitel“ a „Tvůrce“ světa a přírody nebyl striktně neosobní filozofickou koncepcí, jak se například domníval Samuel Clarke, ale byl stále osobním Bohem, který byl „zduchovněn“, zobecněn a povýšen nad svoje konkrétní projevení v Ježíši Kristu. Podstatný vliv na formování deistických myšlenek měl v tomto ohledu i Isaac Newton (1643-1727), který ve své práci *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687) završil vývoj klasičké fyziky formulací obecně platných zákonů mechaniky.

Shrneme-li základní charakteristiku deismu, pak pro něj platí, že zásadně ruší vztah mezi Bohem a světem ve smyslu jeho aktivního zasahování a působení po stvoření. Svět je světem bez Boha, který by v něm byl trvale přítomen a projevoval se. Je Bohem, jenž je první příčinou světa, ale jeho *nadpřirozené* působení ve světě je popřeno stejně jako Zjevení, zázrak, vtělení i vykoupení. Křesťanská víra je tak zredukována na teologický racionalismus, ve kterém má ústřední postavení idea přirozeného náboženství. Každé uctívání, bohoslužba, modlitba atd. jsou jen pověry, které je třeba zavrhnout a opustit. Tím se zásadně mění vztah člověka k Bohu; člověk se k němu nemá vztahovat jako ke svému Spasiteli a Vykupiteli z tohoto slzavého údolí plného zla a hříchu, ale jako k Bohu Stvořiteli, který „stvořil nejlepší z možných světů“ a který je primárně nepochopitelný, vzdálený a do sebe uzavřený. Poznat existenci takového Boha je dané člověku již jeho samotnou lidskou přirozeností; náboženské přesvědčení se nepotřebuje zvnějšovat modlitbami, obřady či církevními institucemi.

Deistická proměna vztahu člověka a Boha byla reflektována nejen v náboženské filozofii, ale podstatně se promítla i do oblasti filozofického uchopení morálky – etiky. Zatímco její tradiční pojetí nacházelo nejvyšší autoritu a odvozovalo svoji legitimitu od Boha – Spasitele, který byl ve světě trvale přítomný a účinný, což se vyjadřovalo tak, že náboženský člověk je veskrze morální člověk, deismus byl jako hereze vůči tomuto pojetí Boha a světa vnímán jako ateistický a amorální. Jedním z nejvýznamnějších snah deistů bylo proto dokázat, že i stoupenec „ateistického“, resp. deistického přístupu může být morální.

III

Za kolébku osvícenských a deistických myšlenek se považuje Anglie 17. století, kde mezi nejvýznamnější stoupence bývají řazeni: John Toland (1670-1722), Anthony Collins (1676-1729), Matthew Tindal (1653-1733), Thomas Woolston (1670-1731), Charles Blount (1654-1693), Thomas Chubb (1679-1741), ale i Peter Annet, Thomas Morgan a další. Svými kořeny však deismus sahá až k filozofickým systémům René Descarta (1569-1650), Arnolda Geulincxe (1624-1669), Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646-1716), Thomase Hobbese (1588-1679) i Barucha Benedicta Spinozy (1632-1677).

Přímý vliv na vývoj racionalismu v Anglii v uvedeném období a na formování samotného deismu měla filozoficko-teologická nauka Herberta z Cherbury a tzv. cambridžských platonistů. Představitelé této „školy“ aktivně působili v Cambridgi (ale i v Oxfordu a jinde) na Emmanuel a Christ's College ve třicátých až osmdesátých letech 17. století. Za jejího zakladatele je označován Benjamin Whichcote (1609-1683), vedle něho to pak jsou Henry More (1614-1687), Ralph Cudworth (1617-1688) a John Smith (1618-1652). Do širšího okruhu platonizujícího směru anglické filozofie tohoto období patří i John Sherman (†1666), John Worthington (1618-1680), Peter Sterry (1613-1672), George Rust (1626-1670) a Nathaniel Culverwell (1618-1651) a další.

Obrat k platonské, resp. novoplatonské, filozofii a obecněji ke všem platonizujícím filosofickým proudům byl podnícen snahou nalézt filozofickou základnu pro novou „racionální“ teologii, která by se vymezovala vůči aristotelismu a Hobbesovu nominalistickému myšlení. Angličtí platonici usilovali o dosažení rozumového objasnění a zdůvodnění svých náboženských názorů o smíření rozumu a víry, přestože jejich vlastní náboženská praxe se odvozovala od pietistické zbožnosti. Obhajovali koncepci „racionálního náboženství“, kterou přizpůsobovali zjeveným pravdám v Písmu, ale odmítali entuziasmus a iracionalitu, se kterou se setkávali v soudobém kalvinismu. Tím podstatně přispěli i k rozvoji hermeneutiky posvátných textů, kdy kritériem pravdivé interpretace se stala shoda jejich filozofických názorů s textem bible. Na rozdíl od deistů však považovali kategorii Zjevení za integrální a neoddělitelnou součást svého náboženského postoje.

Teologicko-filozofická tendence anglického platonismu byla motivována úsilím o uznání obecné platnosti jistých morálních a metafyzických názorů, lidské svobody opírající se o rozum, který byl pochopen jako „pravý“ (*recta ratio*). Základní kategorie této školy byly nejlépe objasněny v Morových pracích *An Antidote Atheism* (1652) a *The Immortality of the Soul* (1659), ale také v Cudworthových dílech *Treatise on True and Immutable Morality* (1731) a *The True Intellectual System of the Universe* (1678). V souvislosti s jejich koncepcí rozumu se jako ústřední ukázal předpoklad tzv. *obecných pojmů* (*notiones communes*), totiž předpoklad *vrozených ide-*

jí, který lze objasnit jako aplikaci platonizujícího apriorismu na teologii. To umožnilo uznání racionálního základu mnoha náboženství a náboženských směrů a sloužilo k popření zásadních odlišností mezi nimi.

Podobné pojetí teologie a filozofie, jaké měli cambridžští platonici, zastával i eytonský rodák Edward Herbert, lord Herbert z Cherbury (1583-1648), kterého lze považovat za myšlenkového otce a zakladatele anglického deismu požadujícího přirozené, rozumové náboženství.

IV

Herbert z Cherbury se narodil 3. března 1583 v Eytonu v Shropshire ve velšské aristokratické rodině. Studoval v Oxfordu, později však působil v královských službách jako velvyslanec v Paříži. Na svých cestách po Evropě se seznámil s předními intelektuály a filozofickými směry své doby. Ačkoli Herbert nebyl profesionálním teologem ani filozofem, je autorem mnoha historických, literárních a filozofických prací, přičemž nejvýznamnější je spis z roku 1624 *De veritate, prout distinguitur a revelatione, a verisimili, a possibili, et a falso*. S ním je tematicky spřízněno dílo *De causis errorum* (1645). Náboženské problematice se věnuje v *De religione laici* (1645), *De religione gentilium errorumque apud eos causis* (1663) a *Dialogue between a Tutor and His Pupil* (1768).

Herbert se domníval, že všechna náboženství mají svůj rozumový základ. Svě „přirozené (racionální) náboženství“ staví na úkolu prokázat, že existuje obecně lidská podstata křesťanských konfesí, ale i všech ostatních náboženství. Toto jádro, které je nezávislé na božím Zjevení, má potvrzovat pluralitu veškerých náboženských věr a praktik. Herbertovu náboženskou filozofii můžeme vnímat nejen jako reakci na poreformační situaci křesťanských církví, ale také jako koncepci rozumění zejména nově objeveným náboženským tradicím v koloniálních oblastech Anglie.

V samotném závěru práce *De veritate, prout distinguitur a revelatione, a verisimili, a possibili, et a falso*, ale i v *De religione laici* (1645) se objevuje charakteristika tohoto jádra všech věr a náboženských přesvědčení, kterou Herbert shrnuje do 5 základních a obecných pravd, resp. pojmů, jež se později v přeneseném významu staly nepsaným myšlenkovým základem deismu.

1. Existuje svrchovaný Bůh;
2. tento Bůh musí být uctíván;
3. v ctnosti a zbožnosti spočívá pravá bohoslužba;
4. veškeré lidské hříchy musí být odčiněny pokáním;
5. existuje život po smrti; na onom světě pak bude člověk za vše, co v pozemském životě vykonal, odměněn nebo potrestán.

Uvedených pět bodů podle Herberta přesně vystihuje celý věroučný systém nejen katolické církve, ale je obecným základem *každého* nábo-

ženství, což lze racionálně odůvodnit. Základních pět pravd tak vytváří *pravé náboženství*, které musí být každému přístupné a pro každého poznatelné. Člověk je rozumem nadaná bytost, která je schopna poznat tyto obecné pravdy, jež formují jeho náboženské přesvědčení jako náboženství rozumu (*religion of reason*).

Vše, co je v protikladu k těmto pěti základním bodům, je v protikladu k rozumu a je v tomto smyslu nutně falešné. Vše, co je „za“ rozumem, ale nikoli proti rozumu, může být tedy „zjeveno“. Dokladem tohoto „zjevení“, které má v Herbertově pojetí mnohem širší vymezení, než jaké je přisuzováno křesťanskému Zjevení, se stává tradice. Charakterizuje ji přitom tak, že vždy závisí na tom, kdo je jejím nositelem a kdo ji tvoří.

Metodologické zařazení své nábožensko-filozofické koncepce předkládá v práci *De Veritate*, kde vychází z toho, že existují (vrozené) obecné pojmy, na nichž se zakládají nutné pravdy. Domnívá se přitom, že základní podmínkou poznání skutečnosti není jenom to, jak se věci jeví, ale také to, že na základě těchto obecných pojmů máme schopnost soudit. Do lidského ducha jsou podle něj vepsány Bohem, ale nejsou to aktuálně, nýbrž jen *potencionálně vrozené pojmy*; opírají se o ně fundamentální pravdy metafyziky, totiž že Bůh existuje, že svět byl stvořen Bohem atd. Tyto pravdy jsou svou povahou srozumitelné každému *rozumnému* člověku, který má možnost poznat „přirozenost“ a „racionalitu“ metafyzické (náboženské) výpovědi.

Každý obecný pojem vyžaduje navíc další zpřesnění. Pod pojem „svrchovaný Bůh“ Herbert řadí další jeho kvality, mezi něž patří i tvrzení, že Bůh je příčinou veškerého dobra, že je počátkem i koncem všech věcí, že je věčný a dokonale moudrý. Herbertova filozofie se tím stává formou *přirozené teologie*, která se zakládá na analogii mezi lidskými hodnotami a boží přirozeností. V tomto smyslu by tedy platilo tvrzení, že to, co v nás existuje pouze ve své omezenosti, lze nalézt absolutně v Bohu.

V

Předpoklad *notiones communes* jako vrozených pojmů nezávislých na empirii spojuje Herberta z Cherbury s cambridžskými platonisty a činí z něj postavu inspirativní nejen pro stoupence anglického platonismu, ale především pro deisty Johna Tolanda, Arnolda Collinse, Matthewa Tindalla aj. Herbert z Cherbury se ve své filozofické reflexi náboženství, která je však stále *náboženskou filozofií*, filozofickou obhajobou nábožensky kladených pravd, pokoušel o to, co se později stalo charakteristické pro celé osvícenské úsilí, totiž nalézt skrytou jednotu subjektu v mnohosti, pluralitě i protichůdnosti forem. Jedná se o zdůrazňování racionálního základu tohoto úkolu, který se nutně dotýká i otázky Zjevení, což přenáší Herbertovo racionální náboženství do samotného centra křesťanské nauky. Otázkou, která se v této souvislosti nabízí, je, zda v případě racionálního náboženství, resp. deismu lze stále ještě hovořit o křesťanství opírajícím se o zá-

zraky a Zjevení. Odpověď je zřejmá již ze samotného pojetí racionálního náboženství, které kladlo jednotlivé víry vedle sebe a teprve na základě jejich srovnání určilo „pravé“ a „rozumové“ náboženství.

Zde je třeba zmínit i Herbertův příspěvek ke studiu dějin náboženství, kdy se mezi prvními – ne-li vůbec jako první – pokusil o systematické studium a komparaci mnoha podob náboženství „*comparative study of religion*“. Přestože srovnání vedl z předem stanovené pozice (5 uvedených ústředních obecných pojmů stojí v základu každého náboženství) a ve studiu neuvažoval o dějinném vývoji náboženského přesvědčení, je jeho příspěvek neprávem opomíjen a zasloužil by si komplexnější religionisticko-filozofické zhodnocení.

Herbert z Cherbury si ve svých dílech položil mnoho otázek, na které sám odpovídal jen částečně a které později rozpracovávali a s nimiž se kriticky vyrovnávali sami deisté. Vlastní základy deismu jsou však spojeny až s filozofií náboženství Johna Locka, která u něj ústí v ideu náboženské tolerance. Herbertův názor, že všechna náboženství jsou přirozená, protože jsou vytvořená lidmi, a jejich skutečný původ je tedy v lidské přirozenosti, znamenalo otevření cesty k bezpředsudečnému poznávání a chápání ostatních (mimoevropských) forem náboženství. Podle něho musí mít náboženství lidský původ a musí být vysvětlitelné odkazy k sekulárním silám a skutečnostem.

Přirozené, rozumové – podle deistů „pravé“ – náboženství se ve svém základu opírá o vymezení kategorie lidské přirozenosti, která se v osvícenství stala klíčovým pojmem pro vyjádření lidství. Přirozené náboženství tak bylo spojováno s přirozenou (vrozenou) lidskou zbožností, s inklinací k uctívání Nejvyšší Skutečnosti (Boha) a se schopností rozumu rozeznat jeho přítomnost v univerzu. Z těchto deistických hledisek pak vyplývala zásadní rovnost všech náboženství, která byla objasňována jako úpadkové formy původního přirozeného náboženství.

V deistické reflexi náboženství nešlo o radikálně skepticko-kritický přístup, jaký představovala pozdější filozofie Humova. Jednalo se spíše o její prvotní formativní fázi, kdy se tradiční křesťanská teologie proměnila v teologii racionálně filozofickou. Filozofické uchopení Boha a fenoménu náboženství již sice nebylo podmíněno výlučně křesťansko-teologickými věroučnými aspekty, jako tomu bylo ve scholastice, ale na druhé straně také stále ještě nebylo filozoficko-kritickým přístupem, který základní metafyzické a náboženské termíny objasňuje jako filozofický problém.

U deistů a jejich předchůdců ještě nelze hovořit o *filozofii náboženství* v duchu filozofie Davida Huma, ale mnohem spíše o tzv. *náboženské filozofii*. Avšak právě tato fáze, v níž šlo v podstatě o náboženské využití filozofické reflexe Boha a náboženských skutečností, znamenala významnou hermeneutickou reinterpretaci tradičního pojetí křesťanství, která podstatně ovlivnila vznik filozofie náboženství jako samostatné filozofické disciplíny.